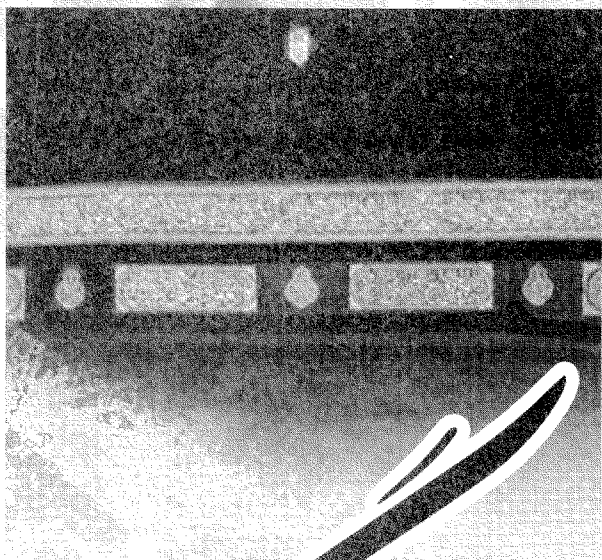

روزگار
بدر

حج و زیارت

قسمت دوم

خدمت زنان به حج

مهدي مهریزی

اشاره:

در بهار ۱۳۸۷ (شماره ۶۳) مقاله‌ای از همین نویسنده، با عنوان «زن در حج گزاری مسلمانان» منتشر شد. در آنجا، پس از طرح فهرستی از مباحث قابل مطالعه در حوزه زنان و حج، گزارشی از مسأله زن در سفرنامه‌ها ارائه گردید.

اکنون در بخش دوم این سلسله مقالات؛ «خدمات زنان به حج» در سه سطح عمرانی، فرهنگی و خدماتی گزارش می‌شود.

یکی از مباحث تاریخی و قابل توجه در بررسی جنسیت و حج، فعالیت‌های زنان برای حج در دوره‌های مختلف تاریخی است. بخشی از این فعالیت‌ها «فرهنگی» است؛ مانند نگارش کتاب یا سرودن شعر و یا ثبت خاطرات و برخی «عمرانی» است؛ مانند آب رسانی به مکه و برخی نیز «خدماتی» و کمک به زائران سرزمین وحی است.

میقات

۱۳۸

گرچه این فعالیت‌ها به صورت گسترده و مستقل در کتب تاریخی به ثبت نرسیده، اما از لابلای سفرنامه‌ها و برخی کتب تاریخ می‌توان مواردی را استخراج کرد. در این نوشته برخی از فعالیت‌های زنان برای حج، در سه محور گزارش می‌شود که امید است گامی باشد برای پژوهش‌های گسترده‌تر:

۱. فعالیت‌های عمرانی

۲. فعالیت‌های فرهنگی

۳. فعالیت‌های خدماتی

یک: فعالیت‌های عمرانی زنان

۱. نبیله

در سفرنامهٔ رفعت پاشا دربارهٔ «نبیله» آمده است:

«نخستین زن عربی که در جاهلیت بر کعبه پرده پوشاند. وی دختر حباب، مادر عباس بن عبدالمطلب است. جنس پارچه‌ای که بر کعبه پوشانید، از حریر و دیباج بوده است. سبب این کار او این بود که پسرش گم شد و نذر کرد اگر او را بیابد بر کعبه پرده بپوشاند. مردی فرزندش را پیدا کرد و نزد او آورد و نبیله هم به نذر خود وفا کرد.»^۱

در تفسیر المیزان آمده است:

«کعبه پرده‌ای از داخل دارد. نخستین کسی که آن را بر کعبه پوشانید، مادر عباس بن عبدالمطلب است، به خاطر نذری که دربارهٔ عباس داشت.»^۲

۲. خیزران

مأمون محمود یاسین در گزارش حج سال ۱۳۵۳ ق. (۱۹۴۰ م) خود، دربارهٔ خیزران می‌نویسد:

«در کتاب دلیل الحاج آمده است نخستین کسی که برای حجره شریف پیامبر پارچه نصب کرد، خیزران، کنیز مهدی، یکی از خلفای عباسی است که مادر هادی و هارون الرشید نیز می‌باشد.»^۲

۳. زیبده

زیبده دختر جعفر عباسی، همسر هارون الرشید و مادر امین است. او در سال ۱۸۶ق. که به سفر حج رفت و مشکلات حاجیان را دید و دستور داد از فاصله ده مایلی آب را برای حاجیان به مکه جاری سازند و امروزه به «چاه زیبده» معروف است. گفته شده که این پروژه آن روز ۱/۷۰۰/۰۰۰ دینار هزینه دربرداشت. همچنین او راه حاجیان از عراق به حجاز را هموار کرد و منزلها و برکه‌هایی در طول مسیر ساخت که هزینه آن را ۵۴ میلیون درهم تخمین زده‌اند.^۴

۴. زعفران

مأمون محمود یاسین درباره زعفران می‌نویسد: در مکه چاهی است به نام «عین الزعفران» که ملکه‌ای به نام زعفران آن را جاری کرد. برایم گفتند که این بانو از خانواده پادشاهان مصر است ولی این مطلب را در کتابی ندیده‌ام. این چاه از سرزمین حنین تا محله معابده در ابتدای ورود به مکه از جانب منا جاری است و فاصله آن تا مکه از فاصله چاه زیبده تا مکه کمتر نیست.^۵

۵. سعدیه

وی را به عنوان زنی که مسجدی در میقات یلملم ساخت، در سفرنامه‌ها معرفی کرده‌اند. حسام السلطنه در خاطراتش که به حج سال ۱۲۹۷ق. مربوط است، می‌نویسد: پنجشنبه، بیست و نهم تا شب در سعدیه بودیم که تجدید احرام کنیم. اسم اصلی سعدیه وادی

یَلْمَلَمَ است؛ زیرا که کوه یلملم در جنوب غربی آن واقع است. گویند سعدیه زنی بوده، چاهی حفر کرده و مسجد کوچکی در آن وادی ساخته که در برابر کوه یلملم است. بدان جهت معروف به سعدیه شده است. مسجد در بالای کوه صغیری است و عرض صحن آن رو به مشرق است و طول صحن رو به مغرب و شبستان آن در سمت شمال است و از وسط آن دری بطور هلالی ساخته‌اند که داخل به شبستان می‌شوند، ولی سقف آن خراب شده؛ سه تیر آن افتاده است و در این مدت مردی پیدا نشده که مسجد آن زن را تجدید نماید و در طرف در هلالی شبستان نیز دو طاقچه هلالی است که آن هم پنجره ندارد و در پایین مسجد، به فاصله یک میدان، چاهی است که تقریباً پانزده ذراع عمق آن است و آب قلیلی دارد که به زحمت کفایت آن جمع کثیر را می‌کند.^۶

۶. یَأْقُطُو دَخْتَرِ آبُفَا

وی عمه ملک غازان است که در سال ۷۲۳ق. حج به جا آورد. وی در این سال سی هزار دینار جهت عمران و آبادانی حرمین شریفین کمک کرد. ضمن اینکه در رفت و برگشت به این سفر در طول مسیر صدقه‌های بسیار داد.^۷

۷. اِمُّ الْحَسَنِ، دَخْتَرِ اَحْمَدِ بْنِ مُحَمَّدِ طَبْرِی (م ۷۸۶ ق.)

وی در مکه مکرمه کارهای عمرانی بسیار کرد؛ از جمله آنکه راه آبی را، در کنار مسعی، نزدیک مسیل اخضر، کنار مناره باب علی ساخت. رباطی را در کوچه حجر بنا کرد. نام یتیمان مکه را جهت کمک ثبت کرد و اموال بسیاری را جهت کمک به آنان وقف نمود.^۸

۸. خُرَّمُ سُلْطَان

یکی از همسران سلطان قانون، کنیزکی از اهالی اوکراین، به نام «رکسلانه» بود که در سنین نوجوانی (میان ۱۴ و ۱۷ سالگی) به دربار شاه سلیمان راه یافت و سپس همسر سلطان قانون

گردید. ترکان عثمانی او را «خُرْمَسلطان» نامیدند. وی در ۱۵۵۸م. / ۹۶۵ق. از دنیا رفت و در مسجد جامع سلیمانیه در استانبول به خاک سپرده شد.

در باره زندگی و تأثیر خرمسلطان بر دربار عثمانی سخن بسیار گفته شده که موضوع این نوشتار نیست.^۹ در این مقاله به اجمال، گوشه‌ای از فعالیت‌های او - یعنی وقف بر اماکن مذهبی مکه و مدینه - گزارش می‌شود.

کتابی در سال ۲۰۰۶م. / ۱۴۲۷ق. در مصر با عنوان «اوقاف نساء السلاطین العثمانيين» منتشر شد؛ «وقفیة زوجة السلطان سلیمان القانوني علی الحرمین الشریفین». این کتاب را خانم دکتر ماجده مخلوف نوشت و در آن، متن وقف‌نامه خرمسلطان را بر مکه و مدینه منتشر کرد و مقدمه‌ای کوتاه نیز بر کتاب نوشت. کتاب، کم حجم است و در ۶۲ صفحه وزیری منتشر شده است.

در سال ۲۰۰۷م. همین متن با عنوان «وقفیة خاصی خرمسلطان علی الحرمین الشریفین؛ مکه المکرمة و المدينة المنورة» در مصر منتشر شد که نام دو استاد تاریخ بر روی آن ثبت است؛ یکی دکتر محمد سالم طراونه و دیگری خانم دکتر ماجده مخلوف. نویسنده این سطور، این کتاب دوم را ندیده است و گزارشی که در ذیل، از این موقوفه می‌آید، بر پایه همان کتاب نخست است.

سند این وقف‌نامه مفصل، در ۲۱ صفحه خطی در مرکز مخطوطات «دار الکتب المصریه»، با شماره «۱۳۸۶۴ح» نگهداری می‌شود.

این ۲۱ صفحه، در نسخه چاپی به ۴۲ صفحه رسیده است که هشت صفحه آن به تسبیح خداوند و تجلیل از سلطان قانون و خدمات واقف اختصاص دارد. پس از آن، شرح اموال موقوفه در سیزده صفحه آمده است. شروط واقف برای مصرف و متولیان، بیست صفحه را در بر گرفته و در پایان نیز شاهدان وقف، در دو صفحه معرفی شده‌اند.

در اینجا گزارشی اجمالی از محتوای وقف‌نامه، در دو بخش: اموال موقوفه و شرایط وقف،

می‌آوریم:

یکم؛ اموال موقوفه

اموال موقوفه خرم سلطان بر مکه و مدینه، به سه بخش تقسیم می شود:

الف؛ آبادی ها و روستاهایی در مصر که سلطان قانون به وی هدیه کرد و خرم سلطان تمامی آن ها را بر مکه و مدینه وقف کرد.

فهرست روستاها و مساحت آن ها چنین است:

۱. قریه أهطو ۱۰۴۲ فدّان

۲. قریه أبطوحه ۸۷۲ فدّان

۳. قریه أبه ۱۴۱۵ فدّان

۴. قریه بسقنون ۶۲۱ فدّان

۵. قریه عدوه ۱۲۳۰ فدّان

۶. قریه مسجد ۳۰۶ فدّان

۷. قریه کوم الرمل ۳۸۲ فدّان

۸. قریه زاوریه ۷۳۳ فدّان

۹. قریه برمشا ۱۲۹۰ فدّان

۱۰. قریه صنایدید ۱۷۷۳ فدّان

۱۱. قریه محله دیای ۱۸۵۰ فدّان

۱۲. قریه صافیه ۴۱۸ فدّان

۱۳. قریه شباب الشهدا ۲۰۹۹ فدّان

۱۴. قریه منیه الحمید ۴۲۷ فدّان

ب؛ خانه ها و مغازه ها

خرم سلطان، تعدادی خانه و مغازه در مکه و مدینه وقف کرد که عبارت اند از:

موقوفات مکه مکرمه:

۱. کاروانسرای بزرگ به نام واقفه که در جنب مسجد الرایه واقع است و آن را «مدعی» گویند.

این عمارت دارای آشپزخانه، نانوايي، آسیاب، چاه آب و سه مخزن بزرگ و کوچک است. این کاروانسرا از طرف شرق و شمال به سوق اللیل (بازار شب) منتهی می‌شود و از طرف غرب به راه عمومی و از طرف جنوب به مسجد الرایه.

۲. رباط معروف به نام واقفه که دارای ۴۸ حجره و کنار جوی آب است و بالای آن مدرسه قرار دارد. این رباط از طرف جنوب به خانه‌ای منتهی می‌شود که آن را وقف کرده است برای علمای عابد و صالحان زاهد و از طرف شمال به راه معروف به سوق القشاق منتهی می‌شود و از طرف شرق به حجره‌های مولا یحیی الدین خطیب و از طرف غرب به مسعی می‌رسد.

۳. راهی منحصر به فرد و مرتفع در داخل حرم، مقابل در کعبه، روبه‌روی حجره‌های اسود.

موقوفات مدینه منوره

۱. عمارتی آباد و بزرگ به نام واقفه در محلی به نام «بلقی» نزدیک مصلاي نماز عید. ۲. رباطی بزرگ و آباد متصل به عمارت یاد شده، دارای ۴۴ حجره فوقانی و تحتانی. دارای مسجد، وضوخانه، آبراه برای شرب، آشپزخانه و نانوايي، اتاقی برای نگهداری آرد و جو، خانه‌ای برای آسیاب و دو اتاق بزرگ بالای آشپزخانه و دو اتاق متوسط و یک اتاق کوچک و یک اتاق برای نگهداری حبوبات و آذوقه‌ها به نام «کیلار»، دارای اصطبل و دستشویی. این رباط از طرف شرق و قبله به محل ورود حجاج و مصلاي عید منتهی می‌شود و از طرف شمال به راه عمومی به سمت باب السویقه و از طرف غرب به محل معروف به قصب العین. علاوه بر وقف این خانه‌ها و بناها، مقداری دیگ بزرگ و کوچک و ظروف آشپزخانه نیز در وقف‌نامه آمده است.

ج؛ کشتی‌ها و وسائل حمل و نقل

خرم سلطان، علاوه بر دو مورد قبل، دو کشتی با تمام وسایل در کانال سوئز وقف کرد تا محصول موقوفات مصر را به بندرهای جدّه و یثیع، حمل کنند. همچنین از این کشتی‌ها برای حمل سایر نیازمندی‌های ساختمان‌های موقوفه در مکه و مدینه استفاده شود.

شرایط وقف:

در بخش پایانی وقف نامه شرایطی برای نظارت، استفاده، کارگزاران وقف و... ذکر شده است که فهرست وار، آن‌ها را می‌آوریم:

۱. متولیان وقف در اراضی مصر، نظارت کامل برای افزایش تولید و نیز رعایت حقوق رعیت داشته باشند.

۲. متولیان موقوفات، افرادی شایسته و آشنا به حساب و کتاب انتخاب شوند.

۳. کاتبان موقوفات، توانایی کامل برای ثبت و ضبط داشته باشند.

۴. صراف‌ها نیز از افراد صالح و دور از خیانت انتخاب شوند.

۵. کشتی‌ها پس از حمل غلات از مصر، اجاره داده شوند و اجاره بهای عادلانه اخذ و ضمیمه موقوفات گردد.

۶. به همراه کشتی‌های غلات، سایر نیازمندی‌ها از روغن و حبوبات نیز ارسال گردد.

۷. برای گردآوری محصولات در مصر، سه نفر معین گردند.

۸. برای عمارت‌های مکه و مدینه، متولی صالح و دیندار از حنفی‌ها انتخاب گردد و متولی، روزانه از آشپزخانه بازدید کند.

۹. دو کاتب برای ثبت مصارف و مخارج انتخاب گردد.

۱۰. معلم مکتب‌خانه‌ها مردی دیندار، صالح و متقی باشد که با فنون قرائت و فقه و ادبیات عرب آشناست.

۱۱. شاگردان مکتب‌خانه چهل نفر از کودکان فقرا انتخاب شوند و هر روز بعد از نماز عصر برای دوام دولت و نیز واقفه دعا کنند.

۱۲. ساکنان رباط‌ها ۴۸ نفر از صالحان و ورع‌پیشه و فقرای متشرع از اهل سنت باشند. رافضی‌ها و بدعت‌گذاران را در رباط‌ها سکنا ندهند و اگر متقاضی حجره از دیار عجم و مجهول الحال بود، احوال او را بررسی کرده، علاقه‌مندی‌اش را به صحابه احراز کنند.

۱۳. سقاها و دربان‌ها از مردان با تقوا و اهل صلاح انتخاب شوند.

۱۴. آشپز، مردی صالح و دیندار و ماهر در امر آشپزی باشد و چهار شاگرد، او را در آشپزی و شستن ظرف‌ها یاری دهند.

۱۵. آسیابان و نانوا و انباردار نیز مردانی صالح و متدین باشند.

۱۶. نظافتچی‌ها و متولیان امور روشنایی نیز افراد صالح و مورد اعتماد باشند.

۱۷. پیشنماز مسجد رباط، فردی اهل احتیاط و صالح و حنفی مذهب باشد.

۱۸. مؤذن، اهل عبادت و مشهور به صلاح باشد.

در ضمن شروط، مقرری برای برخی شغل‌ها و منصب‌ها ذکر شده و نیز برای آشپزخانه برخی از غذاها به صورت خاص قید شده است.

تاریخ کتابت وقف‌نامه اوایل ربیع الأول سال ۹۶۰ قمری است.

شاهدان وقف‌نامه که آن را امضا کرده‌اند، عبارت‌اند از:

- صدر اعظم، رستم پاشا بن عبد الرحمن.

- وزیر ثانی، احمد پاشا بن عبد الاحد.

- وزیر مکرم، حیدر پاشا بن عبد العلی.

- امیر الأمراء، سنان پاشا.

- مصطفی حلی افندی.

- ابو الفضل حلی افندی.

- محمد حلی.

۹. فاطمه یوسف قطان

این زن چند کار بزرگ در مکه انجام داد؛ یکی تأسیس مکتبه مکه المکرمة در محل ولادت پیامبر خدا ﷺ نزدیک مسجد الحرام.

وی این کار را با ساختن مکانی به عنوان کتابخانه در سال ۱۳۷۰ قمری انجام داد.

همچنین او خانه حضرت خدیجه را به عنوان محلی برای حفظ قرآن و دار التحفیظ و خانه ارقم

بن ابی الأرقم را به عنوان محلی برای حدیث پیامبر «مدرسة الحدیث النبوی» بنا کرد. مکتبه مکه المکرمة یکی از مراکز بزرگ فرهنگی شد که آثار نفیس خطی و چاپی را در خود جای داد و بیش از بیست تن از عالمان بزرگ کتابخانه‌های خود را به آنجا اهدا کردند.^{۱۱}

دوم؛ فعالیت‌های فرهنگی

فعالیت‌های فرهنگی زنان را نسبت به حج در سه محور سفرنامه‌نویسی، سرودن شعر و نوشتن کتاب و مقاله گزارش می‌کنیم:

الف؛ سفرنامه‌های زنان

۱. سفرنامه منظوم،^{۱۲} زوجه میرزا خلیل (قرن ۱۲)، دارای نسخه خطی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و از سوی نشر مشعر در سال ۱۳۷۴ به چاپ رسیده است.^{۱۳}
۲. روزنامه سفر حج، این کتاب خاطرات زنی کرمانی است با نام حاجیه خانم علویه کرمانی که در سالهای ۱۳۱۲ - ۱۳۰۹ ق. / ۱۲۷۳ - ۱۲۷۱ ش. حج به جا آورده است. این کتاب در سال ۱۳۸۶ به کوشش جناب آقای رسول جعفریان از سوی نشر مورخ به چاپ رسیده است.
۳. سفرنامه مکه، دختر فرهاد میرزا، همسر نصیر الدوله، سال ۱۲۹۷ ق.^{۱۴}
۴. سعی هاجر، شکوه میرزادگی، انتشارات فاروس ایران، ۱۳۵۶
- نویسنده این کتاب روزنامه نگاری است که در سال ۱۳۵۶ به حج مشرف شده و مشاهدات و خاطرات خود را از حج نوشته است.
۵. ذکریات علی تلال مکه، بنت الهدی، دارالتعارف، ۱۴۰۰، بیروت.
- بخش‌هایی از این سفرنامه توسط جناب آقای جواد محدثی، ترجمه شده و در فصلنامه میقات، شماره ۹ و ۱۰ به چاپ رسیده است.
- یادآور می‌شویم که به تازگی کتابشناسی سفرنامه‌های زنان در مجله آینه پژوهش منتشر شده و در آن ۴۰ سفرنامه معرفی گردیده است.^{۱۵}

ب؛ سروده‌های زنان

۱. سفرنامه منظوم، بانویی اصفهانی، به کوشش رسول جعفریان، نشر مشعر، ۱۳۷۴. این سفرنامه به صورت مثنوی در ۱۲۰ بیت توسط بانویی فرهیخته از دوره صفویه سروده شده است.
۲. میقات بندگی، صدیقه مردانی، میقات حج، ش ۲۹، صص ۱۶۶ - ۱۵۷
۳. راهب معبد بهاران، انسیه جراحی، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۱۴
۴. هنوز هم، نغمه مستشار نظامی، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۲۱
۵. کبوتری از نژاد حیرت، بهجت فروغی مقدم، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۲۰
۶. آستانه او، انسیه موسویان، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۲۲
۷. غزل خداحافظی، مریم سقلاطونی، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۳۱
۸. سفر عشق، اکرم نجفی، میقات حج، ش ۴۷، ص ۱۲۲

ج؛ آثار مکتوب

* کتاب‌ها

۱. احکام و اسرار حج، راضیه سدیدى شهابی، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۴، ۱۳۰ صفحه.
۲. سرزمین سلاطین، رابرت لیس، ترجمه فیروزه خلعت‌بری، انتشارات شباویز، تهران، ۱۳۶۴، دو جلد.
۳. نشید الطریق الدامی حول فاجعة مكة (اشعار عربی پیرامون فاجعه خونین مکه)، زهرا رهنورد، انتشارات بین المللی الهدی، تهران، ۱۳۶۷ / ۱۴۰۸، ۴۴ صفحه، رقعی.
۴. بلاد الحجاز فی العصر الأیوبی، عائشة عبدالله یاقالی، دار مکه، مکه، ۱۴۰۰ / ۱۹۸۰، ۱۳۸ صفحه. وزیرى.
۵. الکعبة المعظمة، امنیة الصاوی، مکتبه الخانجی، قاهره، ۱۹۷۶م، ۳۰۶ صفحه، رقعی.
۶. جده فی مطلع القرن العاشر الهجرى، نوال سراج، مکتب الطالب الجامعی، مکه، ۱۴۰۶ / ۱۹۸۶، ۱۶۳ صفحه، وزیرى.
۷. الطوائف فی العصر الجاهلی و صدر الاسلام، نادیه حسنی، صقر، دار الشروق، جده،

۱۴۰۱/ ۱۹۸۱، ۱۷۳ صفحه، وزیری.

۸. تاریخ عمارة الحرم المکی الشریف الی نهاية العصر العباسی الأول، فوزیه حسین مطر،
۱۴۰۲/ ۱۹۸۲، نهاية، جده، ۱۸۳ صفحه.

۹. تاریخ عمارة المسجد الحرام من العصر العباسی الثانی حتی العصر العثماني، فوزیه حسین مطر،
رساله دکتری، کلیة الشریعة، جامعة أم القرى مکة، ۱۴۰۶، ۵۴۷ صفحه.

۱۰. مناسک الحج علی المذاهب الاربعه، زینب الفت (م ۱۲۲ق)، مجلد ینیف علی ستین کراسه.^۶

۱۱. الحج عبر الحضارات والأمم، ماجده مؤمن. بخش‌هایی از این کتاب در فصلنامه میقات
توسط آقای محمد تقی رهبر ترجمه و به چاپ رسیده است. شماره‌های ۳۹، ص ۸۳، ۴۰، ص
۴۸ و ۴۱، ص ۳۸

* مقالات

۱. پرده کعبه در گذر زمان، نفیسه طهوری، میقات حج، ش ۵۵، بهار ۱۳۸۵

۲. توسعه جدید مسجد الحرام، سلمی دملوجی، ترجمه محمد رضا مروارید، میقات حج، ش
۲۴، تابستان ۱۳۷۷

۳. توسعه جدید مسجد نبوی، سلمی دملوجی، ترجمه محمد رضا مروارید، میقات حج، ش ۲۵،
صص ۱۵۴-۱۳۸، پاییز ۱۳۷۷

۴. تأثیر فضا و مکان‌های معنوی، ملیحه نیک زینت متین، میقات حج، ش ۲۵، ص ۲۰۷، پاییز
۱۳۷۷

* پایان‌نامه‌ها

۱. سفر عشق، مرضیه فامیل دردشتی، دانشگاه الزهراء، پایان نامه دوره کارشناسی، استاد راهنما،
ایرج اسکندری، استاد مشاور: حسامی فرد. با همکاری سازمان حج و زیارت، سال تحصیلی
۷۵-۱۳۷۴، این طرح شامل نوزده تابلوی نقاشی با موضوع مناسک حج می‌باشد. گزیده این
پایان‌نامه در فصلنامه میقات حج، ش ۲۳، صص ۱۵۴-۱۳۲ درج شده است.

سوم؛ فعالیت‌های خدماتی

مُطَوَّف اصطلاحی است عربی و بر کسانی اطلاق می‌گردد که به حجاج خدمت می‌کنند، از قبیل راهنمایی، پشتیبانی و غیره.

این سمت و شغل گرچه بیشتر در اختیار مردان بوده، لیکن زنان نیز بی‌نصیب و بهره نبوده‌اند. بررسی تاریخ مکه و مدینه نمونه‌هایی از این زنان را به نمایش می‌گذارد.

کتابی در سال ۱۴۲۶ق. / ۲۰۰۵م. به چاپ رسیده و زنان مطوّف را در فاصله سال‌های ۱۴۰۳-۱۳۴۳ق. یعنی شصت سال معرفی کرده است. این اثر بررسی میدانی و تحلیلی دربارهٔ زنان مطوّف است و نتایج آن را از نظر سن، تحصیلات و... در جدول‌هایی نشان داده است. در پایان نیز شرح حال اجمالی ۱۱۶ زن مطوّف را گزارش می‌کند.

نویسندگان این کتاب خانم فاطمه ابراهیم محمد حسین و دکتر مسعد محمد الدیب می‌باشند. این اثر جلد پنجم از مجموعه‌ای با عنوان اعلام الطوافه می‌باشد که با عنوان المطوفات به چاپ رسیده است.

ناشر این اثر مؤسسهٔ مطوفی حجاج جنوب آسیا در مکه می‌باشد. در این اثر، از پژوهش دیگری با عنوان: «دراسات میدانیة عن مؤهلات اعضاء مؤسسة مطوفی جنوب آسیا و امکانية عمل المرأة فی مجال الطوافة» یاد شده که تاکنون به چاپ نرسیده است. این پژوهش در سال ۱۴۲۱ق. انجام شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. مرآت الحرمین، ج ۱، ص ۲۸۲
۲. المیزان، ج ۳، ص ۳۶۱، ترجمهٔ تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۵۹۰
۳. الرحلة إلى المدينة المنورة، ص ۱۸۹
۴. بنگرید: شهرات النساء العربيات و المسلمات، محمد رفعت، صص ۲۲۹ و ۲۳۰؛ الروضة الفیحاء فی تواریخ النساء، یاسین بن خیر الله العمری، صص ۲۶۵ و ۲۶۶؛ اعلام النساء، عمر رضا کحاله، ج ۲،

- ص ۲۷؛ خاطرات حسام السلطنه، ص ۱۲۱؛ الرحلة إلى المدينة المنورة، صص ۱۴۱ و ۱۱۴۲؛ سفرنامه جلال آل احمد، صص ۱۵۰، ۱۶۸ و ۱۶۹
۵. الرحلة إلى المدينة المنورة، ص ۱۴۲
۶. خاطرات حسام السلطنه، صص ۱۰۴ و ۱۰۵
۷. الدرر الكامنة، ج ۴، ص ۴۴۲؛ اعلام النساء، ج ۵، ص ۲۹۹؛ جهود المرأة في رواية الحديث، ص ۷۲
۸. العقد الثمين، ج ۸، صص ۳۳۱ و ۳۳۲؛ اعلام النساء، ج ۱، ص ۲۶۵، جهود المرأة في رواية الحديث، صص ۶۶ و ۷۳
۹. جهت آگاهی از شرح احوال خرم سلطان رجوع شود به: نقش سیاسی خرم سلطان سوگلی سلیمان قانونی در دربار عثمانی، دکتر محمد تقی امامی خویی، فصلنامه مسکویه، سال سوم، ش ۹، تابستان و پاییز ۱۳۸۷
۱۰. هر فدآن برابر است با ۴۲۰۰ متر مربع.
۱۱. مکتبه مکه المكرمة قديماً و حديثاً، ص ۸۵
۱۲. فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۴۱۹، ش ۲۵۹۱؛ کتابنامه حج، ص ۱۷۵، ش ۶۶۲؛ میقات، ش ۱۲، ص ۱۷۸
۱۳. این سفرنامه با نام‌های دیگری نیز پس از این به چاپ رسیده است. مجله آینه پژوهش، ش ۱۲۹، صص ۹۹ و ۱۰۰
۱۴. فصلنامه میقات، ش ۱۷، صص ۱۱۷-۵۷؛ فهرست مجلس، ج ۲، ص ۱۷۲، ش ۱۲۲۵
۱۵. مجله آینه پژوهش، ش ۱۲۹، صص ۱۰۲-۹۷ مرداد و شهریور ۱۳۹۰
۱۶. اعلام المکین، ج ۱، ص ۴۹۰؛ اعلام النساء، ج ۲، ص ۴۵